

Е. ВЕРХАРН

## ЗАКОЛОТ

Туди, над майдан, де сікач гільотини,  
Де нишпорить сміливо сполох лункий,  
Летять божевільні думки.  
Ревуть гостро сурми повсталого гніву,  
Колишніх прокльонів, розчавлених мрій.  
Ревуть гостро сурми на бій.  
Геть вежа стара дикарями, мов оком,  
Уп'ялася в небо — похмура й сумна...  
Гей, слухна година луна!  
Над стріху зорвалося полум'я мстиве,  
І вітер сердито роями огнів  
Нічняне повітря вряснів.  
Всіх тих, що для їх безнадія — надія,  
Которим за розпачем ради нема,  
На світ виригає пільма,  
Незлічених кроків притишений гомін  
Геть - геть розпихає тривожну луну  
З-над трактів у пришлість ясну.  
Піднесені руки до чорного неба,  
Де блискавка ловить срібляний залім  
І грима погрозово грім.  
Безлузді! вигукуйте ваші накази:  
Сьогодні почин бо великим ділам,  
Що вчора й не снилися вам.  
Гвалтують... зближаються... двері ламають...  
Об лутки черкають рушніці що-мить —  
Ет, байдуже — вмерти чи вбить!

Перекл. С. Сердюк



Є. ФІНІНБЕРГ

## НАНА

Нанá мене тягне угору вгорі,  
Нана до кіно затагнуть мене хоче.  
На східцях внизу я, вона ж угорі,  
Між нами вода, заболочче.

Ніч твоім тілом розсквітла, росте.  
Питаєш чи йду я:— ти гнівна? нерада?—  
Та йду ж бо, іду, подивлюся на те,  
Як летить Злодій з Багдада.

Ти сьогодні зі мною щось надто,— пусти!  
Таке я побачив, таке я угледів —  
Мого покоління трюк голосний  
З Трипільських Трагедій.

Я тихий, покірний і добрий такий.  
Я прагну цих уст, що всміхаються хистко:  
Я люблю твій малесенький мозок вузький,  
Тендітна артистко.

У темряві вії цілую твої.  
Нана, як прекрасно, що ми такі вільні! —  
Багдад і моє покоління шумить,  
Шумить в кінофільмі.

Додому провожу тебе я. Шумить!  
Нана, перестань: все пустуєш, пустуєш.  
Моє покоління шумить уночі,  
Невже ти не чуєш?

Не чуєш, Нана? До землі припади —  
Там гомін і грім і могутні удари.  
Той гомін із поля йде раптом сюди  
На нас, на нічні тротуари.

І сміється, сміється, сміється Нана.  
— Нана, це той шум майорить наче ватра!  
З грюкотом двері беруть на замок,  
Двері театра.



І ось уночі застаюся я сам,  
І розум горить мій в такому полум'янку!  
Хожу я, брожу я, блукаю десь там  
До самого ранку.

Блукаю де цегла, вітрини, сади,  
Травнева ніч розцвіла божевільно.  
І раптом я чую, мов хтось там летить  
Трѣпетно — крильно.

Травнева ніч, майористий стяг,  
І я, що стою, що замисливсь глибокий.  
І жене і летить, аж крила свистять,  
Птах вірлоокий.

І враз чую кроки. На площі, ген там,  
На самій на площі, де порожньо, голо,  
Між ніччю й світанком іде там юнак —  
В руках його молот.

Нана, як сіріє на площі навкруг!  
Вже небо свій схід з берегів покололо.  
Нана, на коліна на площі стаю:  
Йде юнак, що в руках його молот.

З єврейської перекл. П. Тичина



## О. ШВАРЦМАН

\* \* \*

...І цей секрет вночі б земля  
Вітрам тихесенько без слів.  
Як зашумів би вранці гай!  
О, як би люд загомонів:—  
Вона його кохає...  
Вона його кохає...

Криничка б — річці таїну,  
А та — навпроти сонця вдень  
Аж ген далекому шляху:  
„Що так і так: — всякдень  
Вона його кохає...  
Вона його кохає...

Де не пійду — там скрізь привіт.  
Мені тут кожен брат і друг.  
І світ як цвіт,  
І спів навкруг:  
Вона тебе кохає...  
Вона тебе кохає...

Зійду на гори я, на шпиль:  
Живи, життя моє, красуй!  
Гей, блискавко! щоб знав весь світ —  
Заполосуй:—  
Вона мене кохає...  
Вона мене кохає...

З єврейської перекл. П. Тичина



Академ. Д. І. БАГАЛІЙ

## Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії.

(ІСТОРИЧНО - КРИТИЧНИЙ НАРИС)<sup>1)</sup>

### І. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ. ХАРАКТЕР НАРИСУ. ДЖЕРЕЛА ДЛЯ НЬОГО

Мій нарис є присвячений тільки науковій діяльності М. С. Грушевського і то в галузі української історії. Двом іншим сторінкам його наукової праці присвячені були доповіді О. П. Ковалівського і М. О. Плевако. Одначе й усіма трьома нашими доповідями не вичерпується ріжноманітна діяльність М. С. Грушевського навіть в галузях наукових, — можна і треба було б освітлити значіння його праць в археології. Але й тоді залишається ще громадська й політична його діяльність. Два слова мушу сказати про загальний характер свого нарису. Це не ювілейна промова, не привітання ювілянтові: таке привітання я висловив від імени катедри історії України, Інституту Т. Шевченка, Українського Центрального Бюро Наукових робітників і його Харківської Секції в Києві 3-го Жовтня на свягкуванню ювілея М. С. Грушевського. Тут я даю хоч і загальний, але науково-критичний нарис, що мусить бути не похвальним словом, не дитирамбом, а ставить своєю метою виключно освітлення наукового значіння робіт М. С. Грушевського з української історії і означення його місця в українській історіографії. Я гадаю, що мені личить це зробити, як найстарішому нині віком представникові науки української історії і товаришеві М. С. Грушевського на кафедрі української історії в Українській Академії Наук, тим більш що я не мало попрацював в галузі української історіографії і, як і шановний ювілянт, ставив своїм гаслом — *nemini credere*.

Основним джерелом для біографії М. С. Грушевського є його коротка (занадто коротка) автобіографія, що її перша редакція була видана ще 1906 року, а друга, доведена до останніх часів, видана з приводу ювілея в Києві цього року, (М. С. Грушевський. Автобіографія. Друкується, як рукопис. К. 1926 р. 31 стор.). Значіння автобіографії полягає в її фактичному змісті, який, очевидно, відповідає дійсності, бо в ній немає нічого непевного і дуже мало суб'єктивного;

<sup>1)</sup> Був оголошений в дуже скороченому змісті на прилюдних зборах Харківського Наукового Товариства і науково-дослідних катедр історії України і письменства 10 жовтня 1926 р. з приводу ювілея М. С. Грушевського (40 р. його наукової праці і 60 років з дня народження); являється уривком з моєї „Української історіографії“.



автор дає факти свого життя в точних хронологічних рямцях, не систематизуючи навіть їх в окремі групи, як це може робити біограф, а там, де оповідається про хатнє життя, науку в університеті і впливи української стихії, хоч і є суб'єктивний елемент (він проявляється, на мій погляд, в неповноті оцінки впливу В. Б. Антоновича і Київської документальної української історичної школи), але він, по-перше, цікавий сам по собі для характеристики автора, а, по-друге, в нього не трудно внести деякі корективи. Важніше — це занадто стислий характер відомостей, що подає про себе і свою діяльність М. С. Грушевський в своїй автобіографії, що часом переходить в реєстри і номенклатуру. З цього виникає необхідність користуватися окрім автобіографії ще й іншими першоджерелами, що також як і вона виходять од нього самого. Таким першорядним автобіографічним матеріалом з цього боку являється його стаття<sup>1)</sup> про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, що точно, повно і яскраво малює не тільки діяльність цього Товариства і його інституцій, а й його власну першорядну роль в його організації і його власну наукову роботу за 10 років перебування у Львові. Ця багата на зміст стаття була написана для російських учених і викликана була тим, що в російській науково-історичній літературі не було не тільки оцінки робіт М. С. Грушевського і Львівського Товариства, а навіть і простих інформацій про них. І я добре пам'ятаю, яке велике враження зробила ця стаття на наукові кола, як українські, так і особливо на російські: для останніх це було повною несподіванкою, що викликала прихильне відношення з боку одних, а обурення з боку других. Щоб зрозуміти, чому ця стаття була зміщена в офіційному органі Міністерства Нар. Освіти, треба нагадати собі, що в цьому часопису був найкраще поставлений відділ критики, бібліографії і наукової хроніки. Додаткові матеріали для характеристики М. С., його світогляду, політичної ідеології і діяльності, а почасти і його історіософії ми знайдемо в його публіцистичних роботах, які становлять великий і своєрідний цикл серед його робіт і є зв'язані в більшій або меншій мірі і з його історичними роботами, з його історичним світоглядом<sup>2)</sup>. Цей цикл джерел дає багатші і повніші дані для характеристики М. С. Грушевського, як громадянина і політичного діяча в добу бурхливих подій 1906—1923 років, ніж його Автобіографія. Досить навести тут тільки назви цих його творів: „На порозі нової України“, Гадки і мрії. К. 1918 р., 120 стор.<sup>3)</sup> Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СП. 1907, VIII, 291 ст.<sup>4)</sup>; Наша політика. Львів, 1911,

<sup>1)</sup> Львовское Ученое Общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси (Жур. Мнн. Нар. Пр., 1904, Март, стр. 117—148).

<sup>2)</sup> „Я сам прийшов до політики через історію, писав він в кн. „На порозі нової України“ (стор. 4) — і сей шлях вважаю нормальним“.

<sup>3)</sup> Тут ми маємо між іншим такі статті: На переломі, Кінець Московської орієнтації, Наша Західня орієнтація, Орієнтація Чорноморська, Нові перспективи, Культура краса і культура життя, Велика Україна, Підстави „Великої України“ — село, місто, державність, армія, нація. Українська самостійність і її історична необхідність. Новий поділ України.

<sup>4)</sup> Тут ми знаходимо між іншим такі статті історичного характеру — Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст., Национальный



119 стор. (про галицьку політику); З біжучої хвилі, К. 1906, 126 стор. (публіцистичні статті); Вільна Україна, К. 1917, 16 стор. (публіцистика); Якої ми хочемо автономії і федерації, К. 1917, 16 стор. (публіцистика); Хто такі українці і чого вони хочуть?, К. 1917, 15 стор. (публіцистика); З починків українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманів і Женевський соціалістичний гурток, 1922, (дуже цікава історична розвідка з історії громадського українського руху); На село. (Чергові завдання української трудової інтелігенції). Нарешті сюди ще треба додати XXXIX і XL розділи праці М. С. Abregé de l'histoire de l'Ukraine 1920, Р. 256 р., що являється переробкою з доповненнями для європейських читачів тих лекцій, що він колись читав в Російській вищій школі в Парижу.

Названі мною публіцистичні твори М. С. Грушевського, виключаючи ті, що носять історичний характер, потребують попередньої критичної коло них роботи і навряд, щоб нині на підставі їх можна було зробити певну й повну оцінку політичної ідеології і діяльності М. С., по-перше тому, що це думки самого тільки М. С., а до цього треба було б додати свідoctва інших учасників і документальні архівні матеріали про його діяльність за ці часи; а вони не опубліковані і навіть точно невідомо, чи й збереглися цілком по архівах; а по-друге — і це найважливіше — аналіз цих публіцистичних матеріалів є окреме і складне завдання, якого я на себе тут принагідно не беру — погляди М. С. були тут тісно зв'язані з політичним життям. Тут ми маємо два цікаві визнання самого М. С. Грушевського з двох епох, що відділяються одна од другої 8 роками — з 1918-го і 1926 р. В своїй книжці „На порозі нової України“ (1918 р.) М. С. в передмові<sup>1)</sup> писав — „Я задумував цю книжку в яernih хвилях — інтервалах, які траплялися під час тодішнього українського визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як це стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в яким уявлялись мені наші перспективи перед цим захмаренням. Та рукопись пропала, і я написав її наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як вона писалася тоді — в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було“, а далі в статті: „На переломі“ додає:<sup>2)</sup> „згоріла недописана книжка, — На порозі нової України, котру я писав, як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там — се може було б можливо, коли б останні тижні не вирили такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в наших життю, в наших мишленню“.

Так радикально змінилася ідеологія М. С. під впливом тогочасних політичних подій. І це не в нього тільки: це доля й багатьох інших публіцистів і політичних українських діячів тих революційних

вопрос и автономия, Позорной памяти (указ 1876 р. про заборону українського слова), Украинский Пьемонт (Галичина), Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки (дуже цікава), За украинскую кость (вопрос о Холмщині).

<sup>1)</sup> „На порозі нової України“, стор. 3.

<sup>2)</sup> Там же, стор. 5.



часів, про які сучасники писали, що „поколебалась земля и рушились основы ея“. А в кінці своєї „Автобіографії“, складеної в Києві в часи сучасного свого ювілею 1926 р., М. С. пише: „Вибраний з кінцем 1923 р. Членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 р. вернувся на Радянську Україну до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної наукової праці в сих умовах.“<sup>1)</sup>

Коли число перших джерел, що малюють життя і діяльність М. С., досить велике, то навпаки література про нього, оскільки вона мені відома, дуже бідна. Тут мусимо зазначити лише три присвячені йому ювілейні збірники 1906, 1917 і 1922 р. На зміст їх я зверну увагу далі, а тепер тільки зроблю ще вказівку на популярну безименну брошурку, що також викликана особливими обставинами — його вибором в голови Центральної Ради<sup>2)</sup>. Про його головування в Ц.Р. тут майже нічого немає — це короткий, поверховий, популярний на черк його життя. Що до його наукових робіт, то тут ми маємо дуже цінну їх бібліографію, але тільки до 1905 року, складену Ів. Ём. Левіцьким.<sup>3)</sup> Покладаємо надію на те, що виставка робіт М. С. Грушевського в Києві, улаштована в зв'язку з його нинішнім ювілеєм, матиме своїм наслідком повну бібліографію його робіт до 3-го Жовтня 1926 р., а київський ювілей і його відгуки в Харкові та в інших містах України дадуть нові цінні матеріали для всебічної оцінки його наукової діяльності.

## II. ГОЛОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЯ НА ТЛІ НАУКОВОЇ РОБОТИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Походження, родинні впливи і початок українських симпатій. Впливи професорів Київського університету та тогочасної української історіографії. Переїзд до Львова. Львівська доба. Закордонна і Київська доба.

М. С. Грушевський походить з давньої (XVIII в.), але бідної духовної родини, що гніздилася у Чигиринському повіті Київськ. губ. Батько мав вищу освіту, був педагогом і займав посаду директора народних шкіл на Кавказі. Складений ним шкільний підручник слов'янської мови давав йому значну ренту, що забезпечувала нам, дітям, каже М. С., „можливість не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі замолоду“. Значні кошти завдяки тому ж підручникові батько М. С. призначив на стипендії і школу, а на батьківські кошти з банковою позикою родиною Грушевських був збудований великий будинок у Києві на Паньківській вул., спалений гарматним вогнем 25 січня 1918 р. в часи горожанської війни: „Кільканадцять запальних знарядів, згадує М. С., що влетіли один за другим до нашого помешкання

<sup>1)</sup> Автобіографія, К. 1926 р., стор. 31.

<sup>2)</sup> Михайло Грушевський — Голова Української Центральної Ради,

<sup>3)</sup> Науковий збірник, Львів, 1906 р., стор. 1 — 64.



й сусідніх за кілька мінут обернули в одно ogniще весь дім. Згоріли мої рукописи й матеріяли, бібліотека й переписка, колекції українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його<sup>1)</sup>. Я навмисне згадав про матеріяльне забезпечення М. С. Грушевського і про його джерело — батьківську спадщину — бо, як він сам це визнає, матеріяльне забезпечення поставило його в далеко кращі умови для наукової роботи, ніж ті, в яких звичайно знаходилися українські вчені тих часів; воно поставило його в незалежне становище і в часи студентства, і після закінчення університету, і в часи перебування в Галичині; воно дало йому можливість скласти бібліотеку і, так би мовити, музей української старовини. Батькова посада — управління народними школами — була досить висока, в тодішній педагогічній ієрархії; але батько знайомив його з життям сільського вчителства і українознавством. М. С. каже, що „під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції — в мені рано збудилося й усвідомилося українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалися йому в авреолі далекої вітчизни“ і контрастом чужоплеменною і чужомовною „чужини“. Отже дитячий і юнацький вік М. С. прожив поза межами України і основним джерелом його любови до України, його українофільства був його батько і книжки на українській мові і про Україну. Батьківські впливи були на національному ґрунті, соціальні моменти в сім'ї, що належала до інтелігенції, хоч грудової, але заможної, були непомітні. „В Тифліській гімназії, далі згадує М. С., я з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури і етнографії України і, скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці — прозі і віршах“. Українську мову М. С. скріпляв, як бачимо, книжними джерелами. Цим, очевидно, пояснюється занадто книжний характер язика М. С., як в його історії України, так і у всіх його наукових творах, а довге перебування його в Галичині, у Львові, також оддаляло його од живого струменя народної мови і наближало його стиль до стилю галицьких вчених. Але до цього треба додати, що стиль белетристичних творів М. С. зовсім інший — досить легкий, іноді поетичний;<sup>2)</sup> тут можна вбачати вплив мови представників українського красного письменства, як, наприклад, І. С. Нечуй-Левицький, якому М. С. вислав 1884 року перший транспорт своїх белетристичних творів. „Заохочений ним, я, — згадує М. С. — далі працював над виробленням своєї мови й белетристичного хисту“. В цей час він навіть мріяв зробитися українським літератором. Але переміг нахил до наукових студій — а саме до українознавства. „Українознавство, пише він, являлося для мене будучою спеціальністю, лише я вагався, з котрого боку підійти до нього чи від славістики, чи від історії. Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси

<sup>1)</sup> М. Грушевський, „На порозі нової України“, К. 1818, стор. 5 — 6.

<sup>2)</sup> Див. збірник його оповідань „Sub Divo“, що були складені в ранні роки. К. 1918.



Куліща, збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січі Скальковського, Історія слов'янських літератур Пипіна, перші річники Київської Старини", перечитані мною в р.р. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів. Нарешті історія бере гору над славістикою; полеміка про початки Руси, різні теорії княжої Руси, полеміка слов'янофілів з западниками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з централістами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку, викликали в мені, гімназисті V-VII класи, велике зацікавлення.

Я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї літератури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому його дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії, і збираючися в університет, розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного". З тієї літератури, що наводить М. С., видно, по-перше, що в ній явна перевага на боці української історії в широкому значінню цього слова, цеб-то з етнографією і фольклором, і по-друге, що вже тоді, в гімназії, він цілком був захоплений сучасною йому українською історіографією. Ті теми, якими він зацікавився, стосувалися до стародавньої князівської Руси, козацьких часів; збірники українських пісень Метлинського і Максимовича вводили його в українську народню словесність, що нею він цікавився завжди і в останні часи, коли складав свою історію української літератури і влаштовував „Согрус" народніх українських дум, відновлюючи тут традиції Антоновича і Драгоманова і їх школи. Студіювання „К. Стар." за першу половину 80-х років також поставило його під безпосередній вплив тогочасної української історіографії, бо він сам каже, що не мав проводиря в цьому читанню; але таким проводарем був сам часопис, що виявляв організовану наукову думку в галузях українознавства взагалі, в українській історії особливо. Київський університет, куди вступив М. С. і проходив там курс на історико-філологічному факультеті в другій половині 80-х років, дав йому, як він каже, надзвичайно мало. Він малює його дуже негативними рисами і з своїх професорів згадує тільки про В. Б. Антоновича. Але оскільки правдиво виявляється тут догана чорносотенним професорам, що провадили в ньому україножерську політику і утворили задушливу атмосферу, остільки в інтересах справедливості треба сказати, що з наукового боку були і видатні професори, що у них можна було вчитися і такому добре підготовленому студентові, яким був М. С. Я сам — вихованець історико-філологічного факультету Київського університету, правда трохи раніших часів (1876—1880 р.), але професори наші були майже ті ж самі. І на мою думку, про декого з наших учителів-професорів можна і треба згадати з позитивного боку і як про викладачів, і як про наукових робітників. Тут в центрі уваги серед професорів М. С. треба поставити нашого спільного вчителя В. Б. Антоновича і учителя декількох поколінь студентів, що під його безпосереднім впливом обирали своєю спеціальністю українську історію, починаючи од старіших — Ор. Ів. Левицького, Н. П. Дашкевича, продовжуючи нами — молодшими — П. В. Голубовським, Ів. Ондр. Лінниченком, мною і кінчаючи ще молодшими, до яких належали усі ті, хто склав на дані ним теми обласні монографії; тут ми



бачимо, окрім М. С. і М. В. Довнар-Запольського, і О. С. Грушевського, і В. Є. Данілевича і інших. М. С. був також учнем В. Б. Антоновича, вийшов з його історичної школи, як і всі ті, що я назвав їх прізвища. Але М. С. про В. Б. Антоновича, яко свого вчителя і керівника, говорить якось невиразно: „семінарії поставлені були, кажуть, незвичайно слабо... Найбільша окраса тодішньої української науки, проф. Антонович, робив вражіння чоловіка утомленого нагінками (начальства); він ухилявся від ближчих зносин з студентами й все більше відсувався від історії в „спокійніші“, як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики“. Однак українська археологія для В. Б. Антоновича не була тільки спокійною пристанню і своїми розкопками він закладав міцні підвалини і для української історії до-історичних і історичних її часів; вони були дуже корисні і для самого М. С., коли він складав 1-й том своєї „Історії України-Руси“; це ж саме треба сказати й про історичну географію України, а почасти й нумізматику. Що ж до історії України, то як-раз в ці часи В. Б. почав робити підсумки своєї праці і 1891 року випустив в світ перший том своїх „Монографій по історії Західної і Юго-Західної Росії“, в 1902 році була надрукована його історична праця — Волинська тревога 1789 г., що над нею він працював і раніше; в 1885 р. видав він складену вкупі з Пр. Бецом науково-популярну монографію „Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах“. В 1888 році випустив „Сборник летоисчислений, относящихся к истории Южной и Западной России“, що явився наслідком його наукової подорожі по Галичині; (нарешті докази єднання його з студентською українською молоддю являються і лекції, що він читав дома по історії козаччини.

Таким чином, не можна сказати, щоб пр. Антонович відсувався од української історії і молоді. Я, власне, слідкуючи уважно за науковою діяльністю В. Б. Антоновича, виніс таке вражіння, що, кажучи взагалі, ні він не відсовувався од української історії, поки його не знесилила тяжка хвороба, ні вона не відсовувалася од нього. Хоч зрозуміло, були моменти, коли він зосереджував свої інтереси й на археології, а нумізматику займався між ділом, видавши свою основну працю з нумізматики (Описание монет и медалей нум. К. у-та) пізніше — 1896 року.

В автобіографії М. С. не говорить, що він працював в семінарі В. Б. Антоновича (а такі семінари його були поставлені дуже гарні і в мої і пізніші часи — деякі реферати, що там зачитано, були надруковані), а в примітці до свого начерку „Южнорусские господарские замки в пол. XVI в.“ (стор. 1) говорить: „Настоящая тема была предложена проф. В. Б. Антоновичем в осеннем полугодии 1887 г. после того, как на практических занятиях были прочтены и объяснены некоторые описи южнорусских замков; тогда же была написана и предлагаемая работа — теперь она является в несколько переработанном виде. При составлении ее я пользовался также указаниями и объяснениями В. Б. Антоновича, которому приношу искреннюю благодарность“. На третьому курсі М. С., як сам оповідає в автобіографії, взявся до більшої роботи на дану факультетом (проф. Антоновичем) тему „История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.“



„Праця дістала золоту медаль і я був зіставленим при університеті професорським стипендіятом по кафедрі руської (російської) історії“. Це була одна з тих обласних монографій з історії стародавньої Руси, що низка їх була написана на теми В. Б. Антоновича і що в своїй цілокупності освітили по новому обласну добу і склали цілий цикл робіт, що вийшли безпосередньо із наукової школи В. Б. Антоновича. М. С. явився в свій час окрасою цієї школи, але вийшов, як і всі інші, з цієї школи. М. С. не називає нікого іншого з професорів свого часу. Він дає загальну негативну характеристику тодішніх курсів і викладів, кажучи, що „на перший план висунено було класичну філологію, все інше зіпхнено на другий план, обкрасно й обмежено загальними курсами“. Але ми повинні згадати, що російську історію, крім В. Б. Антоновича, викладав дуже видатний російський історик В. С. Іконніков, автор монументального „Опыта русской историографии“, перший том якого вийшов як раз в 1891 році, а потім учень Антоновича — талановитий П. В. Голубовський, що його катедру після його смерті хотів зайняти М. С. Нову всесвітню історію викладав видатний вчений Ів. Вас. Лучицький, а катедру історії всесвітньої літератури займав Н. П. Дашкевич; на юридичному ж факультеті був основоположник в розробленні історії західно-руського права пр. М. Ф. Владимирський-Буданов, що одночасно був в часи М. С. і головним редактором комісії для розбору давніх актів і написав навіть передмову до тих двох перших томів 8-ї частини „Архива“, де були надруковані акти Барського староства і розвідка на підставі їх М. С. Грушевського. І коли взяти на увагу, що і пр. Н. П. Дашкевич, і пізніше пр. І. В. Лучицький були захоплені науковим українським рухом, хоч викладали інші дисципліни, то треба буде прийти до висновку, що в Київському університеті, за часи М. С. і раніше, і пізніше, українська історіографія мала видатних представників, а інші працювали за межами університету в Київській комісії для розбору актів, в товар. Нестора і т. інш., і це все в сукупності своїй, коли б до цього додати ще ті наукові сили, що скупчені були в „Київ. Стар.“ (згадаймо тільки про О. М. Лазаревського), і ті, що працювали в галузі української історії і українознавства поза межами Києва, наприклад у Харкові — де були Потебня, Сумцов, я, і в Україні взагалі, то треба буде прийти до висновку, що все це дуже сприяло науковому розвоєві М. С. і утворенню з нього видатного українського історика, звичайно на тлі тих здібностей і того хисту, що були в нього самого, вкуші з великою захопленістю науковою роботою. Треба одначе *suum quique tribuere* — і я просто нагадав тут про те, про що не сказав сам М. С., мабуть завдяки дуже обмеженому розмірові своєї „Автобіографії“. А сказати про це доконче треба, щоб зберегти історичну перспективу в оцінці двох наукових осередків — Києва на Україні, що підготував М. С. для Львова і Галичини, і Львова, куди Київ вирядив М. С. для утворення нового наукового центру для Галичини і почасті України. М. С. розвинув велику діяльність в цьому українському Премонті головню галицькими силами; але не треба забувати, що хоч українські вчені безпосередньо і мало допомагали розв'язкові Львівського Наукового Товариства, на що скаржиться М. С., одначе українська історіографія в Києві і на Україні являється



тим джерелом живої води, що з нього широким ковшем черпав і Галицький Львів — і до прибуття туди М. С. і після його прибуття. Щоб упевнитися в цьому, треба тільки нагадати, яке велике значіння для Галичини мала „Історична Бібліотека“ Ол. Барвінського, яку видавано спочатку поза Товариством — вона являється перенесенням до Галичини з України найцінніших робіт з української історії; це було немов цілковите перенесення в Галичину робіт української історичної документальної школи, що спричинилося і до наукового відродження Галичини в галузі українознавства і української історії. Велика заслуга Галицького осередку і його перевага над Київом полягала лише у тому, що там можливо було розвинути українську історіографію на рідній українській мові, але сили її зскупчувалися і залишалися на великій Україні, хоч примушені вони були писати майже виключно російською мовою. Нам треба було в'яснити це питання, щоб освітлити правильно новий етап в житті М. С. — його переїзд до Львова.

### III. ЛЬВІВСЬКА ДОБА ЖИТТЯ (1894 — 1914 р.) І ПОВОРІТ ДО КИЇВА

Сам М. С. оповідав про свій переїзд до Львова так. „В українських кругах Київа, де обертався я, надавали тоді велике значіння реформі „Товариства імені Шевченка“, ждали помочи зі сторони поляків українському культурному й освітньому рухові по т. зв. „угоді“ українських народовців Галичини з Правительством. З початком 1891 р. проф. Антонович, вернувшись з подорожи в Галичину, розповів мені про план катедри української історії на Львівському університеті: сю катедру пропонувано пр. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару й рекомендував мене. План сей був прийнятий мною з ентузіазмом, з огляду на те значіння, яке надавалось тоді в київських українських кругах галицькому рухові кияни сподівалися створити в Галичині всеукраїнське культурно-огнище, літературне і наукове, працею письменників і учених всієї України і здобутками його проломити систему заборони українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т. д. „4-го жовтня 1894 р. „царським рескриптом“ була заснована на Львівському університеті катедра всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи“ (так змінено первісний план заснування катедри української історії, а тодішній міністр Гауч мотивував цю зміну тим, що українська історія не може уважатися конкретною наукою — *Ruthenische geschichte ist keine konkrete Wissenschaft* і тоді ж на цю катедру іменовано мене (офіціальну пропозицію було зроблено рік скорше)“. Тут звертає на себе нашу увагу опаска австрійського уряду і поляків Львівського університету назвати справжнім іменням катедру української історії і чудернацьке мотивування цього тим, що історія України не має конкретного змісту. В одній з останніх книжок записок Н. Тов. Шевченка у Львові надруковано статтю Ол. Барвінського<sup>1)</sup> про утворення цієї нової катедри

<sup>1)</sup> Ол. Барвінський. Заснування Кат. Історії України в Львівському університеті. (Зап. Наук. Тов., т CXLI — CXLIII, стор. 1 — 18).



у Львівському університеті, і там ми можемо прочитати про те, з якими перипетіями, труднощами і тяганиною проходила справа з утворенням нової катедри з одного боку і призначенням на неї М. С. Грушевського з другого. Там освітлено ролі проф. Антоновича, з яким мав розмову О. Барвінський ще 1885 р. На Галичину В. Б. Антонович дивився, як на Український П'ємонт. Підтримував цю справу з польських магнатів Адам Сапега, що був присутній на зборах гуртка, де обмірковувано цю справу. Антонович торкався цієї справи в часі своєї наукової подорожі у Відню і у Львові в 1890 р. Переговори ведено з намісником Бадені і Бобжинським, — з участю Ол. Барвінського і галицьких кол, О. Кониського і Київської громади (не громади, а громадянства, як пояснює М. С.). Очевидно, що з боку політичного (а питання це вирішалося головним чином на цьому ґрунті, — як угода між галицькими народовцями і поляками) поляки бажали бачити серед свого професорського кола у Львівському університеті старого Антоновича, а не його молодого учня — мотиви тут досить ясні і зрозумілі, але примушені були погодитися і на М. С. Грушевського, покладаючи мабуть надію на „угоду“ з його боку, хоч у цьому одначе дуже помилилися. М. С. кинувся в роботу, як каже, „з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і і трудного положення, яке чекало мене в Галичині. З приїздом моїм до Галичини — слідом, умер проф. Огоновський, і на мене спало, так сказати, наукове представительство Галицької України“. М. С. почав одночасно викладати лекції в університеті (що однімало спочатку багато часу) і реформувати і переводити на науковий шлях Товариство імени Шевченка; перейняв на себе редакцію „Записок“, заклав при Товаристві нові спеціальні видання. „Надії на участь українських учених з Росії в сій (мовляв так пожаданій для Російської України і потрібній) науковій роботі були марні: одні обіцяли й не давали нічого, інші викручувалися різними вимівками. Навіть книжки чи справки тяжко було допроситися, хоч як смертельно тяжко було працювати в тодішній Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодики до української історії чи іншої української дисципліни“. Мені здається, що в цих словах є деяке перебільшення і, очевидно, тут виявилось песимістичне вражіння М. С. з того часу, коли ці рядки були написані в першій їх редакції — в 1906 році. В дійсності вчені України брали деяку участь в виданнях Львівського Наукового Товариства — можливо було б назвати ряд імен учених з України, що друкували свої роботи в „Записках“, і їх називає серед галицьких учених і сам М. С. в своєму огляді діяльності Товариства, що був надрукований в Ж. М. Н. Пр. в 1904 р. Ось ці автори — Ф. К. Вовк, що дав декілька першорядного значіння розвідок з археології України, Ястребов, В. Доманицький, Паночовний, Дикарев (Грецька колонізація Чорноморського побережжя і слов'яно-руська мітологія), П. В. Іванов, Лотоцький, Ол. Радакова, О. О. Русов, Ол. Маркевич, Литвинова, Могильченко, П. Житецький, М. Драгоманов (два тома статтів), Стещенко. Б. Грінченко, Ол. Кониський (капітальна біографія Шевченка) і нарешті сам М. С. з його численними і важливими розвідками, матеріялами, критичними замітками. До цього треба додати тих українських учених, що надіслали свої цінні роботи



до „Наукового Збірника“, виданого на пошану М. С. у Львові 1906 року. Усього цього, очевидно, одначе замало в порівнянні з тим, що дали галицькі вчені за ці ж 10 років. Але виходить все таки, що надії М. С. на участь українських учених в роботі Н. Т. ім. Шевченка у Львові були не зовсім марні. А щоб це зрозуміти, треба все таки нагадати собі, що в ці часи наукова діяльність українських учених на полі українознавства не завмерла на Україні, як, наприклад, в тій же „Київській Старині“, що притягала навіть галицькі сили, як Франка, і в Харківському історично-філологічному товаристві, в товаристві Нестора у Києві, в Одеському товаристві історії і древностей і т. ін. Треба взяти на увагу також ще труднощі, зв'язані зі зносинами з Галичиною, можливість для українських авторів друкувати розвідки з українознавства, написані ними російською мовою в межах України на державні і громадські кошти, одержуючи хоч і злидений гонорар, що був одначе додатком до злидненного утримання, і нарешті бачити свою роботу не тільки надрукованою (одержавши її один примірник), а й поширеною серед наукових кол і читачів взагалі: російські видавництва, що охоче приймали до друку роботи українських учених і ширили їх серед широких кол російського громадянства, були також немов конкурентами Львівського Наукового Товариства в цій справі. А поширення наукових робіт з українознавства українських вчених також мало свою рацію: і це добре зрозумів і сам М. С., що частенько видавав свої роботи і по російському. І нарешті треба поставити питання — чи могла б бідна Галичина взяти на свої плечі видання усієї українсько-галицької продукції, що не мала навіть збуту в Україну?

Ще прикріше було переконатися М. С. у тому, що надії на згоду з поляками були марні. І вони справді були марні — тут кияни старшої генерації помилилися: „поляки нічим не схотіли поступитися в своєму пануванні і не розуміли інших відносин до русинів, як відносини пануючої народности до служебної“.

Відносини М. С. з професорами-поляками Львівського університету також зіпсувалися, бо вони хтіли в ньому бачити покірного послухника польського панування. Москвофільські діячі дивилися на М. С., яко на сепаратиста. Наново підогрілися напади на нього з цього боку з появленням виданого ним в Росії в 1904 р. „Очерка истории украинского народа“, в яким, додає сам М. С., „вороги українства справедливо добачали історичне оправдання національних українських змагань“. Це утрудняло становище М. С. у Львові, і він не приїздив навіть на Україну до 1905 р., що було прикро і трудно для нього, бо не давало йому нормальних умов для наукової роботи. А робота все зростала. Університетські курси він будував так, щоб на підставі їх скласти курс історії України, вів семінари, що допомогли йому утворити школу учнів. Але ще жвавіша наукова робота йшла в наукових інституціях і закладах товариства ім. Шевченка. І нарешті дуже енергійну наукову роботу проводив М. С. і сам персонально, видаючи документи для історії України і складені на підставі їх розвідки.

Одночасно він задумав скласти і історію України-Руси. Цікаві його визнання про те, що ця історія виникла з його університетських



курсів: „Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моею задушевною гадкою, до певної міри питанням честі своєї і свого покоління, супроти того, що й найвидатніші репрезентанти університетської історіографії старшої генерації тоді ще вважали це річчю, для якої час ще не наспів — бракує матеріялу, зістаються величезні прогалини і т. д. В своїх гадках мав я тоді написання історії короткої й загально-приступної, в трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, Литовсько-польський і новий період. Зайнявши катедру, я сім семестрів з ряду (1894 — 1897) читав загальний курс історії України. Повторений потім вдруге ще раз в р. 1898 — 1901, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії. Кажу „скелетом“ передовсім тому, що курс цей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаваючися в історію культурну, огляди устрою, економічного життя і т. д., що потім зайняло таке важне місце в остаточній реалізації плану. Курс цей відповідає в томі I главам 3, 5 і 6, і I-му екскурсу, в т. II гл. 1 — 3, в т. III гл. 2 — 3, цілому т. IV, потім наступала історія козаччини до знесення автономії України, а глава 1 — 2, 4 і 2-й екскурс тому I, гл. 4 — 7 т. II, гл. 3-я і 4 т. III, і цілі V-й і VI зовсім або майже зовсім не входили тоді, а й те, що потім увійшло в історію, увійшло в далеко повніший і детальніший формі. Ближче розглянувшись, прийшов я скоро до переконання, що розпочати діло треба не такою популярною й короткою, а ширшою й строго науковою історією України, яку б потім можна було переробити в коротку й популярнішу“. I-й том своєї історії М. С. почав обробляти в початку 1897 р. і склав його на протязі 2-х років, а вихід його з друку припав на ювілей українського відродження 1898 року. Тут цікаве визнання М. С., що думка про складання історії України прийшла йому вперше ще у Києві, хоч це була скоріше мрія і не про історію, що він її написав у Львові, бо навіть у Львові він спочатку мав на меті скласти тільки коротку історію України. Цікаво, що історія його виникла на ґрунті тих загальних курсів, що він викладав в університеті. І справді можна навести аналогії й інших істориків Росії, України, що таким самим шляхом підходили до складання своїх синтетичних робіт — нагадаю про С. М. Соловйова, В. О. Ключевського і С. Ф. Платонова (особливо про другого з них) і нагадаю при цій нагоді і про себе, що і моя „Русская История“ (т. 1 і 2-й), як і „Історія України“, що її 1-й том незабаром повинен вийти в світ, в основі своїй являються наслідком моїх курсів в Харківському Університеті, що я читав на протязі 40 років. І це зрозуміло. Слухачі тут являються немов майбутніми читачами; на них іде перевірка лектором матеріялу і його форми, а спеціальні курси і семінари становлять додаток до загальних курсів, доповнюючи їх більш спеціальним матеріялом і окремими екскурсами в сфері спірних питань. Мұшу зробити з приводу вказівки М. С. на те, що стара генерація істориків, а саме В. Б. Антонович — вважали цю спробу передчасною, одно пояснення. В. Б. Антонович читав також загальні курси з історії південно-західньої Руси, хоч вони не мали титулу — історії України, а по суті були такими в своєму літографованому вигляді, бо їми користувалися як цілі покоління студентів - слухачів, так і сторонні люди; і оттак були літогра-



фовані курс до-монгольської доби, історія Галицької Русі, історія Південної Русі і нарешті джерела з історії України (усі на російській мові, на якій обов'язково було тоді викладати лекції). Думка про потребу хоч короткої, але систематичної історії України існувала серед київських громадян ще в ті часи, коли М. С. не приступив до складання своєї історії України. І для здійснення її був навіть оголошений редакцією „Києв. Стар.“ конкурс, на який озвалися О. Я. Єфіменко (її й мала на меті конкурсна комісія), що й написала відому усім талановито складену „Історію українського народу“.

Нагадаймо трохи історію цієї справи, бо вона виправляє занадто рішуче твердження, що в українських істориків старої генерації зовсім не було думки про можливість скласти історію України. Об'ява про конкурс була оголошена в 12-й кн. „Києв. Стар.“ за 1895 і 1-й за 1896 рік, а в 2-й кн. був зміщений програм „Очерков по истории Малороссии“. Інтересна схема, в якій мусила складатися історія. Уся вона повинна була складатися з 8 відділів: доісторична доба, вел. кн. Київське, уділи Південної Русі, Південна Русь в складі вел. кн. Литовського; польське панування і козацтво до 1648 р.; козацтво після 1648 р.; Україна в XVIII в., Україна російська і австрійська. Тут в основу покладена, як ми бачимо, схема, досить близька до тієї, що згодом в 1904 році опублікував М. С., в якій писав він свою історію. Найхарактернішою рисою цієї конкурсної схеми є те, що історія України починається з доісторичної доби, передбачає скитів і їх наступників в українських степах, а далі слідкує за українською народністю в Вел. Кн. Київському, в обласній добі, в скл. Вел. Кн. Литовського і Польщі, визнає окрему козацьку добу в XVII—XVIII в. і закінчується скасуванням гетманщини, занепадом і відродженням української нації на Україні російській і галицькій. Так приблизно збудована схема і великої історії України М. С., і його короткого науково-популярного „Очерка истории украинского народа“. Конкурсний програм, оскільки відомо, був складений за найближчою участю пр. В. Б. Антоновича. І таким чином, ніяк не можна після цього сказати, що „найвидатніші репрезентанти української історіографії старої генерації тоді ще вважали це річчю, для якої час ще не наспів“, в усякому разі вони утворили конкурс на складання науково-популярної історії України, склали програм і схему і доручили виконання цієї відповідальної роботи О. Я. Єфіменко, що також належала більш до старої генерації істориків і дивилася сама на себе, як на духовне чадо Антоновича.

Ось як сама О. Я. Єфіменко оповідає про цю свою справу „В январе 1896 года „Киевская Старина“ — специальный журнал, посвященный вопросам южнорусской истории — обнародовала программу научно-популярной „Истории Южной Руси“. Программа эта была составлена местными учеными специалистами предмета и имела в виду свести воедино существовавшее, что дала до сих пор детальная разработка вопросов Южнорусской истории, приспособив изложение к интересам и потребностям большой публики. Так как я уже в течение нескольких предшествовавших лет занималась южнорусской историей — правда, главным образом не политической, а внутренней, то я решилась взять на себя предлагаемую задачу, сознавая, мною за



общественно-необходимую. Указанным обстоятельством определяется до известной степени характер предлагаемого труда, его формальные рамки. Но в этих формальных пределах, принятых мною за обязательные, я сохранила за собой свободу группировки материала и его освещения. Я не оставляю в пренебрежении фактов истории внешней, политической, но отвожу им относительно скромное место по сравнению с фактами истории внутренней, по отношению к внутренней жизни южнорусского народа я менее останавливаюсь на описании отдельных явлений этой истории, чем на уяснении того социально-исторического процесса, которым обуславливаются эти явления<sup>1)</sup>. Таким чином О. Я. Єфіменко дивилася на свою історію українського народу, як на конче потрібну для суспільства, трималася схеми і рамок конкурсної комісії, але — це вже власне від себе — звертала особливу увагу не на політичний бік історичного процесу і навіть не на окремі явища внутрішнього життя, а на вияснення соціально-економічного процесу. І коли ми звертаємося до її історії, там ми й побачимо оці характерні риси її роботи, що її загальну характеристику<sup>2)</sup> я дав в своїй передмові до 3-го її видання (першого українського за моєю редакцією), звернувши увагу і на високу її вартість з боку змісту і наукових узагальнень, і на надзвичайно художню форму викладу, що наближає автора до таких мистців історичного стилю, як Костомарів і Ключевський. Я примушений був зробити цей екскурс (на зразок тих, що їх так багато у самого М. С.), щоб прослідкувати за виникненням і розвитком в українській історіографії думки про складання систематичної історії України.

І-й том „Історії України-Руси“ М. С. був прийнятий в Галичині з ентузіазмом, але ввозити її в Росію було гостро заборонено (і ця заборона була знята аж в кінці 1904 р. в наслідок гарячого листа, написаного М. С. до Святополк-Мирського). В наукових кругах, згадує М. С., російських і польських книгу ґрунтовно замовчано, як і взагалі цілу історію; та і з українських істориків-спеціалістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про неї“. Це не зовсім так, бо дуже прихильну рецензію на 1-й том написав відомий польський вчений проф. Брюкнер.

За I-м томом вийшли в світ далші, при чому М. С. доповнював і перероблював деякі з них, випускаючи новими виданнями (другими виданнями вийшли перші 4 томи). Хронологія видань була така: 1-й том в першому виданні вийшов 1898 року, другим — 1904 р., третім — 1913 р., 2-й том першим виданням 1899 р., другим 1905 р., 3-й — першим виданням 1900 р., другим 1905 р.; 4-й другим — 1907 р.; 5-й — 1905 р., 6-й — 1907 р.; 7-й — 1909 року; 8-й — частина перша (1626 — 1638) — 1913 р., частина друга (1638 — 1648) — 1915, частина третя (1648 — 1650) аж 1922 р. Виходить, що за часи перебування в Галичині, з 1898 до 1914 р. (за 15 років) М. С. надрукував 7 томів і першу частину 8-го тома, коли за усі останні 12 років (з 1914 до 1926 р.) вийшло в світ тільки 2 частини 8-го тому.

<sup>1)</sup> А. Я. Єфіменко. История украин. народа. Вып. первый СПб 1906. Изд. Брокгауз-Ефрон, стр. 1.

<sup>2)</sup> Характеристику її історії див. у мене в моїй передмові до 1-го вип. її „Історії укр. народа“.



Од роботи коло історії М. С. одходив для інших наукових робіт. З приводу недопущення на Київському Археологічному З'їзді доповідів на українській мові, був закладений і видавний у Львові збірник цих доповідів; в 1904 р. М. С. видав російською мовою свій „Очерк истории украинского народа“, як наслідок курсу лекцій, читаних ним у Парижу; в 1905 р. М. С. зробив подорож на Україну в зв'язку з революцією 1905 р., тоді ж організовані були археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга. З 1906 р. діяльність М. С. стала чим-раз більше переноситися на велику Україну — до Києва. Він взяв жваву участь в українському визвольному рухові і надрукував ряд робіт публіцистичного характеру. В 1907 р. у Києві було організоване українське Наукове товариство і він був обраний за його голову. В 1907 р. написав популярну книжечку — „Про старі часи на Україні“, декілька разів передруковану і перекладену на інші мови. В 1908 р. М. С. виступив кандидатом на конкурсі по кафедрі російської історії в Київському університетові. Другим кандидатом був професор Ніжинського історико-філологічного інституту В. І. Савва. Оцінювати роботи обох кандидатів було доручено окремій комісії з професорів історико-філологічного факультету. Не можна було ніяк рівняти професора В. І. Савви (нині покійний) з роботами проф. М. С. Грушевського з наукового боку. Але до справи підійшли тогочасні чорносотенні елементи з реакційно національно-політичного боку. Орган російських націоналістів-чорносотенців „Киевлянин“<sup>1)</sup> з приводу цього писав, що оцінка декількох сотень праць Грушевського дуже трудна, бо „значительная часть трудов Грушевского написана на мало понятном наречии, разработанном в последние годы группой галицких украинофилов“. В чорносотенному часопису „Закон и Правда“ (1907 № 144), що видавав Юзефович, була з приводу кандидатури Грушевського надрукована пасквільна стаття редактора, де говорилося про „подлые“ політичні цілі таких професорів, як Грушевський, що його проводять пр. Перетц і Довнар-Запольський; „Грушевский „захватным“ правом осуществит преподавание на „украинском воляпюке“; в случае противодействия власти из-за этого начнутся всевозможные забастовки; таким образом, киевская университетская жизнь на многие годы будет отравлена новым ядом украиноманства, как это мы видели на примере Львовского университета... Вот почему в этом вопросе должны выступить со всею возможною настойчивостью киевские патристические партии и союзы, выразив категорически, что для г. Михаила Грушевского в киевском университете места нет и быть не должно. Киев — колыбель России и центром украинской автономии никогда не был и не будет“<sup>2)</sup>. В ліберальному часопису „Киевский Голос“ була надрукована ґрунтовна стаття М. П. Василенка, що одстоювала кандидатуру М. С. Але „Закон и Правда“ виступила проти М. П. Василенка і між іншим доводила, що не можна вірити професорським

<sup>1)</sup> Див. брошуру „К вопросу о кандидатуре на кафедру русск. истор. Мих. Грушевского“. К. 1908 г.

<sup>2)</sup> Це нездійснене чорносотенне пророкування нагадує мерзотне, також нездійснене Валувське, що української літератури не було, нема і не буде.



оцінкам, коли „Харьковские профессора, примкнувшие к академическому Союзу, провели в ректоры украиномана г. Багалея, і сейчас же г. Грушевский и г. Франко оказались достойными докторских степеней“. Далі автор наводить багато непристойних виразів на адресу М. С., що дали привід йому притягти автора до суду. Але катедри в К. У - ті М. С. все ж таки не одержав. Я гадаю, що М. С. повинен був задовольнити ювілейний тріумф в його персоні 3-го жовтня української науки, що не була визнана в той час київським університетом, і цей тріумф дали ті вожді революції, що їх портрети нині висять в актовому залі ІНО ім. М. П. Драгоманова.

Згодом в 1911 р. М. С. видав в світ „Ілюстровану історію України“ українською й російською мовою. В 1910 р. випустив по-російськи свою „Киевскую Русь“ (частина 1-го тому „Історії“), а в р.р. 1913 — 1914 два томи „И-тории украинского козачества“ (переклади з VII — VIII т.), а також популярну переробку відповідних розділів „Історії“ під назвою „Культурно-національний рух на Україні XVI і XVII в.в. з ілюстраціями В. Г. Кричевського. 1-го вересня 1914 р. закінчилося 20 років служби М. С. у Львівському університеті і він подав на димісію, щоб переїхати до Києва. Але насунулася світова війна і порушувала всі плани. І коли М. С. приїхав з сім'єю до Києва, то був заарештований, засланий в Симбірськ, потім його переведено в Казань, а звідтіля в Москву. Там він продовжував свою історію. Лютнева революція визволила М. С. з цього заслання. Він був обраний Головою Центральної Ради в Києві при її організації і пробув на цій посаді з березня 1917 р. по квітень 1918 р., займаючись головним чином політичною діяльністю. Після гетьманського перевороту жив у Києві інкогніто. Виготівив за цей час до друку свою „Всесвітню історію“. Після скасування гетьманства брав участь при Директорії в Трудовому конгресі і в діяльності Київського Наукового Товариства. В 1919 році виїхав за кордон. Зайнявся організацією „Українського Соціологічного Інституту“. З 1922 р. віддався виключно науковій роботі в Соціологічному Інституті, видав „Abregé de l'histoire d'Ukraine“, „Початки громадянства“ (Генетичну Соціологію). З 1922 р., оселившись в Бадені під Віднем, займався виключно „Історією української літератури, написав 4 томи, з них 3 видав у Львові, та 4-й на Україні в 1925 р. В кінці 1923 р. був вибраний членом Української Академії Наук і одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 р. вернувся на Радянську Україну, де розвинув енергійну широку наукову діяльність в утворених ним інституціях (Академічній кафедрі, Науково-дослідчій, в Археографічній комісії, в редакції заснованого ним часопису „Україна“). Вона усім нам відома. 3-го жовтня 1926 р. відбувся у Києві ювілей 60 років його народження і 40 років його наукової діяльності, а в Харкові з приводу цього ювілею було утворено прилюдне об'єднане засідання Наукового Товариства і науково-дослідчих кафедр — Історії української культури і письменства.



#### IV. ОКРЕМІ РОБОТИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО В ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ І ЇХ НАУКОВЕ ЗНАЧІННЯ

А. Київська доба. В Київську добу на протязі 1890—1894 р. М. С. опублікував три наукових роботи. Першою його науковою роботою була розвідка „Южнорусские господарские замки“. Історико-статистический очерк К., 33 стор., що вийшов з семінара проф. В. Б. Антоновича. Це є розвідка, написана на підставі друкованих джерел, що стосуються до цієї доби, і має своєю метою освітити колонізаційний процес, що виявлявся в формі охорони країни для державної колонізації. Для захисту цієї колонізації відбудовано господарські замки і біля них осажувано напіввійськове, напівземлеробське і промислове населення. Від середини XVI в. дійшли до нас описи українських господарських замків, що містять у собі дані для адміністрації, юридичного і економічного побуту населення. На підставі цього матеріалу і дано огляд замків, зроблено узагальнення — про їх зовнішній вигляд, далі говориться про їх управління, про повинності місцевого населення, про військову їх охорону.

Друга праця „История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.“ К. 1891, XVI, 520 стор., незмірно більшого інтересу і значіння. Сам М. С. каже про неї так: „се була вже робота досить дозріла і викінчена в 1890 році і потім видана: вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на катедру історії у Львові“. І справді — це найвидатніша з обласних монографій, що вийшли зі школи В. Б. Антоновича. Авторіві треба було виявити і обласне і загальне значіння Київської землі — і він з честю вийшов з свого трудного становища: він дав змістовну, повну, всебічну монографію про цю землю, що займала перше місце серед інших українських земель. Монографія поділяється на 4 відділи: перший присвячено історично-географічним даним; другий охоплює зовнішню історію до Монгольського нападу; третій торкається політико-суспільного устрою і побуту землі за ці ж часи; в 4-му зведено до купи всі дані про Київську землю після монголів. Цікавий перший відділ, але найбільш важливий і змістовний третій. Книга написана на підставі перших джерел (майже виключно — що й зрозуміло — літописних) і на підставі розвідок, до яких автор ставиться критично; багато робить автор і власних висновків; завдяки всьому цьому книга мала у свій час дуже велике значіння; після виходу в світ перших двох томів Історії України М. С. воно формально зменшилося, бо вся Історія Київської землі майже цілком увійшла в цю історію; але майже всі висновки цієї монографії М. С. перейшли в його історію, що, очевидно, по суті не знищило її наукової ваги.

Третя книга — це магістерська дисертація М. С. „Барское староство. Исторические очерки.“ К. 1894, VI, 310 — відбиток або передрук його розвідки, прикладеної до розшуканих ним архівних матеріалів, надрукованих в двох томах 8-ї частини „Архива Юго-Западной России“. Сам М. С. робить оцінку теми цієї монографії і її змісту, кажучи так: „Тема піддана мені В. Б. Антоновичем, була вибрана досить нещасливо. Прийшлося вложити багато праці, щоб зробити



з неї щось відповідне і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV—XVIII ст. і 2 томи архівних матеріалів (виданих разом з працею), але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи, яку я мусів для неї перебути—сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Київ, Варшави, Москви не пішла марно і віддала свої услуги мені потім“. Тут, як ми бачимо, вибір теми визнається невдалим і вину в цьому М. С. покладає на свого вчителя пр. В. Б. Антоновича. Це трохи дивно, бо в цей час М. С. вже зовсім емансипувався од В. Б. Антоновича. Це раз. А по-друге треба сказати, що й далі, вже в Галичині, працюючи зовсім самостійно, М. С. вибирав для студій по архівним матеріалам такі-ж теми вузько-територіяльного характеру. Нарешті мусимо зауважити, що в наведеному вище твердженню М. С. є деяка внутрішня суперечність: зазначивши, що тема була дана нещасливо, М. С. каже, що книга вийшла досить цінна, хоч і спеціальна з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля і хоч на неї витрачено було багачко праці, але вона не пішла марно, і дала потім услуги і результати,—що розмірно до витраченої праці були досить невеликі. Я гадаю, що М. С. чу нічого жалкувати про витрачену на цю книжку роботу (роз'їзди по архівах і т. інш.). Це була перша робота М. С. на підставі архівних джерел. Не дивно, що він витратив на неї розмірно багато часу. Але з неї утворена була його дисертація, що дала йому наукову ступінь магістра. А головним чином ця робота дала йому міцні основи і для дальших студій над архівними матеріалами, дала йому методологію і одразу поставила його високо серед працівників по документальній історії України.

Звертаючись до оцінки розвідки М. С. по її змісту, ми мусимо сказати, що він дуже багатий: головнo він стосується історії колонізації Барського староства, починаючи з стародавніх часів (вступ) і продовжуючи заселенням південно-східнього Поділля в XV і початку XVI в. (II-й розд.); далі описано колонізаційно-господарську і організаційну діяльність в Барщині королеви Бони і дальшу долю староства до пол. XVII в. (III-й роз.). Про це все наведені надзвичайно багаті дані на підставі різних джерел. Історія заселення набуває тут і історично-статистичного характеру, цеб-то дає максимум того, що можливо тільки бажати в такому питанню. До розвідки прикладено історично-статистичну таблицю поселень Барського староства за XVI ст. Після розділів про колонізацію дано огляд місцевого управління і шляхетського землеволодіння в Польській Україні в XIV—XV в., внутрішнього устрою староства в XVI в.; його території і населення; в тому числі даються детальні дані про місцеві шляхетські роди (околична шляхта і їх маєтності), про непривілейовану шляхту, про селянське і міщанське населення староства і їх повинності. Окремий розділ присвячено організації управління в Барському старостві, в тому числі й про колонізацію (Претвича), про нижче місцеве управління (ватаманів) і т. інш. Передостанній розділ присвячено змінам в устрою Барського староства і долі його в XVII—XVIII в. (тут цікаві дані про діяльність на Барщині Виговського), про чемерисів (татар). Останній



розділ присвячено організації управління в XVIII ст. До розвідки прикладено карту Південно-Східного Поділля XV—XVIII в. До монографії додано 2 тома актів, при чім значна частина їх на латинській мові—зібраних окрім Київського Центрального Архіву в Коронній метриці Варшавського Головного Архіву і Московського. По суті книга М. С. дуже багата на зміст, має характер вченого дослідження, а не простої систематизації матеріалу і коли викликала незадоволення у самого М. С., то, на мою думку, тому, що тема її була вузькою і спеціальна з боку невеличкої території Барського староства, але М. С. поширив її хронологично, захопивши і XVII і XVIII вік і давши таким чином обласну монографію про Барське староство на протязі усіх віків його існування. В порівнянні з цією монографією М. С. інші аналогічні монографії пр. Антоновича і його школи мають ту перевагу над нею, що захоплюють більш загальні питання і території майже всієї правобічної України і тому вони безперечно менш спеціальні і мають ширшу наукову вартість. Кожна монографія Київської школи була присвячена одному якомусь важливому історичному питанню і для нього збирано відповідний матеріал (акти о городі, о гайдамацтве Антоновича, акти о селянах Новицького і т. інш.). В своїй сукупності вони освітлювали всі важніші сторінки внутрішнього українського життя, так що, як відомо, К. Н. Бестужев-Рюмін на підставі їх написав про стан внутрішнього життя України в Литовську добу; М. С. поставив своєю метою дати всебічний історико-статистичний опис і дослідження однієї обмеженої української території—Барського староства, і хоч для зібраних ним актів Київська комісія утворила нову восьму серію чи частину Архіву Юго-Западной России, назвавши її юридичними „матеріалами“ для історії місцевого управління у зв'язку з історією організації станів, але всі акти цієї 8-ї частини досить складні в порівнянні з актами перших семи частин. У всякому разі ясно, що в основу перших семи частин „Архіву“ покладено групи однородних матеріалів (про церков, про селян та інш.), а тут в основу покладено територіальний принцип—обмежена територія з різнноманітними матеріалами: тут і історія колонізації (якій присвячена була 7 частина „Архіву“), і історія станів (не одного, а всіх), і управління, і землеволодіння. І все це органічно не вкладавалося в поняття „юридичні“ акти (хіба історію колонізації можливо було ввести в поняття юридичних актів?).

Такі були наукові праці М. С. в Київську добу. Як бачимо, вони тісно і органічно зв'язані з Київською школою істориків України взагалі і з роботами голови цієї школи В. Б. Антоновича. Як побачимо далі, і наукові розвідки з документами М. С. галицької доби також поведені в цьому напрямкові і являються прямим продовженням його „Барського староства“.

✓ В. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ГАЛИЦЬКОЇ ДОБИ  
(1894—1914 р.)—ВИКЛАДИ В УНІВЕРСИТЕТІ

У Львові праця М. С. скупчується біля двох установ—університету, де він веде не тільки викладову, а й наукову роботу, і головним чином в Науковому Товаристві ім. Шевченка. Свої виклади з історії



України у Львівському університеті М. С. розпочав 30 вересня 1894 р. своєю вступною промовою, де яскраво відбилися його історичні погляди. Тут він каже, що починати історію Руси треба з найдавніших часів, з тих попередників, що залишили на її території залишки своєї культури, починаючи з палеоліта. Далі М. С. слідує за виявами слов'яноруської культури в племенну і князівську добу і за різними впливами на неї, що одначе не порушували її своєрідності. В обласну добу він бачить в державному устроєві федерацію. Для народньої маси князівсько-дружинний державний лад був чужий — це все було для неї лише шумовиною, що плила глибоким і тихим потоком. Громада zostавалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ; князівсько-дружинний устрій не перейняв цілою системою, як це було в західнім феодалізмі, народні маси. Громади скинули з себе князівську зверхність, визнавши безпосередню татарську владу. Народ, маса народня зв'язує все в одну цілість і єсть і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами і змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовний, його пригоди, його бажання і ідеали єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідає тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи не був відповідно відтворений ним і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народа, оскільки сам підпадав впливу громади і оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається в верхніх верствах народа, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається в її загально-народнього<sup>1)</sup>. Тут яскраво виступає перед нами народницька історіософія М. С., що характеризує Київську громаду і представників Київської історичної школи з В. Б. Антоновичем на чолі; вона характерна для української демократичної інтелігенції 60-х і 70-х років. Протиставлення влади й народу нагадує нам також погляди слов'янофілів типу К. Аксакова, до яких де в чому підходила і ідеологія українофілів (окрім федеративної ідеї, яку українці, і окремо Костомаров, засвоїли собі ще з часів Кирило-Методіївського Товариства). І взагалі кажучи, М. С., що ще з гімназії почав засвоювати собі той український світогляд, що панував тоді, зміцнив його в часи студентства і в початку 80-х років за київські часи, маючи нахил підводити й теоретичні підвалини під свої історичні роботи, і повинен був виступити перед своєю галицькою українською аудиторією — молоддю і старшим поколінням — іменно з такою промовою, що була немов програмою його дальших викладів у Львівському університеті. Тут нема ще яскравої провідної національної думки, але вона заховується, як це було і в інших представників української історичної школи, в ідеї народности, українського народу. Це йшло од Костомарова (автора ст. „Две русские народности“), з його федеративною теорією, на яку і посилається М. С. Характерно, що М. С. не бачить в історичному українському процесі тієї сили — феодалізму — що надавала

<sup>1)</sup> Вступний виклад з давньої історії Руси, стор. 2, 3 — 4, 5 — 7, 10 — 11.



сили західньо-європейській князівсько-дружинній владі, чим в його очах одрізнялась історія України од історії західньо-європейських народів. В дійсності, феодалізм існував також в стародавній Русі, бо феодальну стадію проходили усі народи не тільки західні, а й східні, але тоді питання про феодалізм на Русі було ще не розроблене і не було на цю тему майже нічого написано, окрім статті Клеванова та думки М. І. Костомарова. У всякому разі ця вступна лекція М. С. має велике значіння для з'ясування його загальних історичних поглядів на хід українського історичного процесу. Але вона окрім того має значіння і з боку критичного, бо тут він звертається безпосередньо до тих своїх слухачів, що захотіли б вести з ним спільну роботу, в його семінарах. „Я, каже він, міцно витвердив принцип *nemini credere*, завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякій инчий, инча вхідна точка в тій справі неможлива, абсурдна; *panta dokimadzete*; наука це неперестанний скептицизм — не той недужий, немошній, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistrī* неможливим. Того духу висліду і критицизму хотів би я в своїх співробітниках-слухачах як-найбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали і моє слово нехитре“. Це золоті слова. І треба додати, що вони не залишилися тільки словами в науковій діяльності самого М. С. — він виправдував їх на ділі. Підготовуватися до університетських курсів М. С. почав ще у Києві і „кинувся, каже він, в цю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині.

За приїздом моїм до Галичини слідом умер пр. Огоновський і на мене спало, так сказати, наукове представительство Галицької України. Окрім університетських курсів, які мусили забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади. З університетськими викладами тісно зв'язаний його підручник для семінара, що він видав у 1895 році під назвою „Виїмки з джерел до історії України-Руси до пол. Х в.“ Львів, 122, 6 стор. Ця невеличка книжечка свідчить про те, що М. С. почав науково-учбову роботу з слухачами з ґрунтового ознайомлення їх з джерелами; тексти і уривки з текстів, особливо чужоземних, увійшли в цей підручник, і він залишався єдиною спеціальною хрестоматією з перших джерел з української історії до виходу в світ вже в наші часи хрестоматії Н. І. Мірзи-Авак'янц<sup>1)</sup>; я не згадую тут про хрестоматію пр. Владимирського Буданова, яка не мала спеціального українського завдання. Так міг і повинен був зробити дійсний джерелознавець, яким завжди був М. С., і зрозуміло, що тільки на ґрунті свого джерелознавства він міг провадити те критичне-відношення до історичних явищ, що про нього говорив в своїй вступній лекції.

<sup>1)</sup> Див. мою редакційну передмову до її „Читанки з історії України“ частина І, вип. І-й. Х. 1922 р.



## С. ВИДАННЯ АКТИВ І НАПИСАНИХ НА ПІДСТАВІ ЇХ РОЗВІДОК

У Львівському університеті і в Науковому Товаристві ім. Шевченка зосередилася наукова робота М. С. В університеті і Товаристві він утворив цілу школу учнів, що допомогли йому зорганізувати наукову працю в широкому масштабі. Ми розглянемо раніше індивідуальні праці самого М. С., але не в хронологічному порядку, а поділивши їх на відповідні групи. На першому місці ми ставимо (включаючи одначе історію України, про яку буде окрема мова) видання джерел — зібраних ним архівних документів і написаних на підставі їх розвідок. Це суто науково-дослідча робота. Вона тісно, органічно зв'язана з відомою вже нам розвідкою, написаною на підставі архівних актив про Барське староство Київської доби: вона була прямим продовженням її і в змісті і в методі. Це вже були власні теми самого М. С., без жодного впливу пр. Антоновича; в основу їх був покладений той же територіальний принцип; одначе була і різниця і дуже помітна: вона полягала в тому, що в цих своїх працях М. С. освітлював одно якесь історичне питання; це наближало його „Жерела“ і засновані на них розвідки Львівської доби до аналогічних видань Київської Комісії для видання давніх актив — до її „Архива Юго-Западной России“, хоч була і різниця в територіальному моменті між ними.

М. С. надрукував 4 томи актив з розвідками в виданнях Археографічної Комісії<sup>1)</sup>. Усі ці 4 томи актив і розвідок тісно зв'язані між собою єдиними сюжетами: розвідки присвячені економічному станові Галицьких селян в половині XVI в., а активи, що на основі їх вони складені — це люстрації Королівщин: земель — Галицької, Перемиської, Сяноцької, Холмської, Белзької і Львівської. Як бачимо, в основу видання — і актив і розвідок — покладені територіальні і хронологічні ознаки — у цьому полягає різниця між виданнями Київської і Львівської Археографічних Комісій. Звертаємося тепер до змісту цих видань і їх оцінки. В передмові редактор зауважав, що маса матеріалу лежить не видана і тому Археогр. Комісія повинна видавати як історичні, так і історично-літературні джерела. Серед перших видатне місце займають описи (люстрації та інвентарі) руських земель XVI в., що їх вистарчить на значне число томів. В основу покладені описи королівських маєтностей з першої люстрації (1564 — 1566 р.). В своїй розвідці про економічний стан селянства в Галицькому Подністров'ї М. С. дає нам розподіл селянства на різні категорії, описує селянські ґрунти (дворища), розклад ґрунтів в староствах і особливо детально і уважно

<sup>1)</sup> Описи Королівщин в землях руських XVI в., видані під ред. М. С. Грушевського. Т. 1-й. Люстрації земель Галицької й Перемиської, у Львові 1895, VIII, 53, 311 ст. Люстрації попереджає передмова головного редактора М. Грушевського (VIII стор.) і його розвідка: економічний стан селян на Подністров'ю Галицьким в пол XVI в. на основі описів Королівщин (53 стор.); 2) Т. II-й. Люстрації королівщин в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565, у Львові 1897, II, 35, 314; 3) Т. III-й. Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської, у Львові, 1900, II, 27, 585 стор.; люстрації попереджає передмова Грушевського і його розвідка — Економічний стан селян в Сяноцькім старостві в сер. XVI в. на основі описів Королівщин. Т. VII. Люстрація 1570 р. у Львові, 1903, II, 32, 362; люстрацію попереджає передмова М. С. і його розвідка — Економічне становище селян в Львівськім старостві в середині XVI в. на основі описів Королівщин.



оподаткування селянських господарств в усіх старостах, розглядаючи складові частини оподаткування і його комбінації, звертаючи окрему увагу на загородників і слуг; нарешті торкається може найважливішого питання (але тільки торкається, бо для вирішення його бракує матеріалів) про економічний добробут селян. Люстрації дають дані про королівщини, значить не охоплюють усього селянства, але серед цих 104 сел, що охоплені люстраціями, було в держанню королівських урядників (старост і жупника) 64, в приватних державах 22, дідичних 17. Значить, тут є і матеріали про економічний стан селян в приватних державах. Я не маю ніякої змоги передавати зміст поважної розвідки М. С., а зупинюся на характеристиці її методології і спостереженнях автора. М. С. шляхом аналізу встановлює різні категорії селянства, наводячи з актів їх назвища (тягли, вільні, слуги, загородники і підсусідки, коморники, незаможники або убогі); і коли ці категорії встановлюються на підставі фактів люстрацій, значить вони певні. Дуже цікаві дані і спостереження, знов таки на ґрунті суто фактичного матеріалу, про дворища, цю стародавню (відома з XIV в.) і найбільш оригінальну родову-господарську організацію селян, де скупчувалася уся їх економічна діяльність; ця норма в пол. XVI в. вже починала занепадати. На чолі стояв один з осадників, решта — потуженники, сябри. М. С. наводить пересічну статистику господарств в дворищах, їх розроблення, особливо детально розглядає дуже складне і трудне для вирішення питання про оподаткування селянства — тут і різні міри, тут і грошові збори, і натура, і кожна місцевість (староства) має свої одміни — і їх уважно розглядає М. С. (як наприклад села з дуже розвиненим пастушим характером); особливо різноманітна панщина з її днями праці. Давши детальний огляд оподаткування в усіх старостах, М. С. аж тоді переходить до ширших узагальнень, які викладає на 46—50 стор. своєї розвідки. Про добробут селянства сказано дуже мало за браком матеріалів, але наведені все таки цікаві дані про живий інвентар в господарствах. Таким чином, ця розвідка є дуже вдала і з боку методологічного, і з боку своїх висновків. Другий том „Жерел” нагадує перший, він тільки присвячений іншій території — Перемиській. Важливим додатком до люстраційного матеріалу є інвентарний — він захоплює кінець XV-го віку і дає змогу слідкувати за економічною еволюцією. В розвідці дано розподіл сіл на групи і огляд цих груп, соціальний склад селянства, еволюція їх — збільшення групи загородників, малий зріст групи тяглих, що йде на поширення поміщицького фольваркового господарства, без розширення земельної площі; дано статистичні відомості в таблицях. Особливу увагу М. С. звертає на оподаткування селян, розглядаючи села руського права, села німецького права і села волоського права в еволюції оподаткування; нарешті М. С. торкається дуже архаїчного явища — конюших сел — з їх легкими повинностями і стану загородників.

На 1-й і 2-й томи „Жерел”, цих двох розвідок М. С., були надруковані рецензії.<sup>1)</sup> В рецензії на другу розвідку Вол. Ів. Щербина, вказавши на висновки М. С., додає: „настоящая статья составляет как бы продолжение предисловия к 1-му тому и отличается

<sup>1)</sup> Київ. Стар. 1896, № 7—8 і 1898 № 1.



теми же достоїнствами і теми же недостатками. Та же точність в дослідванні матеріала, то же умение воспользоваться малейшими указаниями исследуемого матеріала и с другой стороны — тоже отсутствие обобщений, иногда вызывающее в читателе некоторое недоумение. Так, из предисловия к 1-му тому можно заключить, что положение крестьян ухудшилось по направлению от Юг.-Вост. к Сев.-Зап.; Перемышльская земля, занимающая Юго-Зап. часть Галиции, повидимому, должна представлять еще худшие условия; но из приведенных данных повидимому нельзя сделать такого вывода, да и сам Г. сопоставляет Перемышльское староство по обложению с Снятинским (на Ю.-В.) и Дорогобычским (на С.-З). Вообще, вторая статья заключается еще меньше обобщений, чем первая; так в ней нет указаний на разряды крестьян и общих выводов о благосостоянии крестьянского населения. Впрочем Г. еще в первой статье заявил, что отлагает общие выводы до окончания целого ряда детальных исследований о внутреннем строе Галиции в XVI в., да и настоящую статью заканчивает так: „на тім тим часом кінчаю“<sup>1)</sup>. М. С. Грушевський в примітці до своєї третьої статті дає на це загальну відповідь, де не торкається однак наведених рецензентом доказів відсутності у нього „узагальнень“ і намагається одхилити цей докір вказівкою на тих, що зловживають узагальненнями — очевидний натяк на представників Київської документальної школи. „Я думаю, пише він, що мої розвідки служать живим протестом против таких передчасних генералізацій (узагальнень?). Як робилися такі загальні висновки? Ловилося кілька випадкових вказів, їх à priori уважано за показники загальних норм — і от на підставі кількох таких показників готові „середні цифри“, а з порівняння таких середніх цифр різного часу і різних місць — готовий загальний образ розвою оподаткування в певнім часі або теорія прогресії його в певнім географічнім напрямі. Я не роблю з того закиду дослідникам, але спішитися з такими загальними висновками, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій, виказуючи, яка різноманітність норм, які різниці в висоті і способах оподаткування існували не раз в границях одної і тої самої королівщини — було б не науково. Можу дуже запевнити шан. рецензента, що а ні з недбалства, а ні з браку синтетичної здібности здержуюся від загальних висновків, яких собі він бажає“<sup>2)</sup>. На мій погляд, було б краще, щоб М. С. не писав тоді такої відповіді. Він каже, що не робить тут закиду дослідникам (Київської школи); але що ж це, як не закид, що ним хоче захистити себе М. С.? І хіба до суті можливо і навіть потрібно було одхиляти од себе таким закидом мале число узагальнень? Хіба не досить було обмежитися зробленою ним вказівкою, що його матеріали через свою різноманітність не давали йому права і змоги робити узагальнення? І хіба справедливо було казати, що київські дослідники у своїх вступках до виданих ними актів брали загальні норми? І хіба можливо було виставляти безпідставно таке обвинувачення, що обертало в нізeczь і метод роботи, і її висновки? Справа стоїть зовсім інакше.

1) К. Стар. 1898, № 1, стор. 26 — 27.

2) „Жерела до історії України — Руси. Т. III. стор. 2.



Я вже раніше підкреслив, що М. С. робить узагальнення, але в хронологічних і територіальних межах своїх матеріалів, одкладаючи ширші узагальнення, але, очевидно, знов таки в намічених ним рамках, на далі — до виходу в світ усіх люстрацій XVI в. І це, на мій погляд, правильно, бо цього вимагає територіальний характер матеріалів і заснованих на них розвідок М. С. Так і треба було сказати, не роблячи натяків на київські видання, складені по іншому методу. Висновки М. С. вузькі, але ґрунтовні, міцні, висновки київської школи загальніші, бо захоплюють і ширшу територію, і довший час, але — може виявитися шляхом дальших територіальних розвідок — де в чому і передчасні і навіть помилкові, хоч були потрібні і вельми корисні і потребували од збирачів матеріалів великого напруження в праці, і коли М. С. видає окремі великі люстрації київським авторам треба було збирати свої матеріали по крихтах в морі Київського Центральн. Архива.

Том III-й „Жерел“ і вступ до них містить в собі люстрації земель Холмської, Белзької й Львівської 1564—5 (останні люстрації були видані в „Арх. Юго-Зап. Рос.“); вони надруковані з оригіналу, що переховується в Москві, в Арх. Юстиції і до цього додається інвентар доходів з Варшавського Скарбового Архіву. У вступі дає розвідку про економічний стан селянства в синацькій королівщині. Сам М. С. визнає цей матеріал великим, але менш корисним ніж Перемиської Королівщини; з інвентарів 20-х років було мало пжитку, пізніші також дають мало нового. Розвідка, коротко сказавши про акти, розглядає географічний склад староства в зв'язку з колонізацією цього підгір'я в XVI в., далі оповідає про селянські ґрунти і їх скуплю і найширше розглядає оподаткування сіл різних категорій — руського, німецького і волоського права, нарешті говорить про категорію слуг і загородників. В начерку про населення країни цікаві вказівки на медведів, що стояли на перешкоді залюднення, однак колоністи менш боялися медведів ніж уряду і податків і охотніш осідали на сирому кореню. М. С., констатуючи на підставі актового матеріалу якесь явище на цій території, завжди наводить аналогію чи ріжницю з другою і дає, де тільки можливо, зводні статистичні таблиці, надаючи своєму начеркові не лише описовий, а й цифровий характер: ці зводні таблиці становлять для нього основу його узагальнень, що не виходять за межі описуваної ним території. Найбільш освітлено розділ, присвячений оподаткуванню селян; тут він наводить певні висновки зі складених ним статистичних таблиць. Коли матеріал його торкається досить обмеженого числа (54 сел і 2 міста), то він може навести й обґрунтовані висновки; на підставі точних даних Л. С. дає коротку характеристику стану слуг і загородників, про яких казав і в раніших двох розвідках.

В IV т. описів королівщини (7 й том „Жерел“) М. С. дає люстрацію королівщин в руських землях 1570 р. з Варшавського Головного Архіву, а розвідка присвячена „Економічному становищу селян в Львівській старостві в середині XVI в.“ Це четвертий начерк, присвячений спеціально Львівській Королівщині. До люстрації автор додає ще інвентарі, особливо багатий інвентар 1545 р., і вирішення ревізорів 1570 р. В сукупності своїй



матеріал малює еволюцію селянського життя на протязі 25 — 35 років. Ця четверта розвідка складена по такому ж плану, як і перші три. Починається з територіального складу Львівської Королівщини в XVI в.; далі найширше оповідається про оподаткування й нарешті про селян служебних, загородників і підсусідків; новими в плані являються дані про реформи в оподаткуванні ревізорів 1570 року. Автор тут слідкує за зростом населення і господарства, що були взагалі дуже повільні, доводить причину його, наводить цифри про лани і господарства тяглих, загородників і підсусідків, дані про дворища і особливо спиняється на оподаткуванню, наводячи не тільки статистику, а й динаміку його, і на панщині, що була дуже поширена у Львівській королівщині, обтяження селян тут нагадує Галицьку і Перемиську королівщини. Таким чином, усі 4 розвідки по плану однакові — кожна з них присвячена одній території і розв'язує відносно неї майже однакові питання. Ширших узагальнень, що стосувалися б одночасно усієї території, охопленої матеріалами королівщини XVI в., на підставі усього зібраного матеріалу і попередніх студій (в 4-х розвідках) М. С. не дав і своєї обіцянки, що висловив в першій розвідці, зараз після закінчення четвертої розвідки не встиг виконати<sup>1)</sup>. Одначе треба до цього додати, що актами і висновками 4-х томів своїх „Жерел“ користувався він у 5-му томі своєї „Історії України — Руси“, в 3-му розділі — про еволюцію селянства. Я навмисне спинився досить уважно над цими 4 розвідками М. С., бо вони характеризують його, як представника Київської документальної археографічної школи. Ці його роботи дуже цінні, але вони є тільки продовженням „Київського Архива Юго-Зап. России“ і складеного ним самим I і II томів його VIII-ої частини. По кількості і якості матеріалів і розвідок „Архив Ю.-З. России“ стоїть вище „Жерел“, а томи „Архива“ з матеріалами і розвідками пр. Антоновича вище матеріалів з розвідками М. С.

#### Д. ОКРЕМІ МАТЕРІАЛИ І РОЗВІДКИ

Окрім цих видань Археографічної Комісії М. С. надрукував ще низку окремих документів і монографій з історії України, як опис Подільських замків, що увійшли в Записки або в його „Розвідки і матеріали до Історії України-Руси“, т. I, II, III, IV, і тут ми бачимо Опис Подільських Замків 1491 р., Львівського замку 1495 р., Гетьман Богданко — критично-історична розвідка; описи Ратенського староства з 1500 — 1512 р. (40 стор.), Хмельницький і Хмельнищина — істор. ескіз (30 стор.), кілька документів з життя Забужської Руси

<sup>1)</sup> Сказавши про свій матеріал, М. С. додав: „Дати цього матеріалу мусять бути детально аналізовані і зведені до певних сум — буду отже поступати собі тим же методом (лабораторним, як назвав сей метод один з моїх рецензентів), як і в попередніх студіях коло внутрішнього устрою Поділля; від ширших висновків мушу здержуватися на разі або висловлювати їх лише в формі гіпотетичній; для них може прийти час при зводі результатів поодиноких розвідок до одної загальної картини внутрішніх відносин і тоді не одну прогалину, які звичайно у великому числі бувають при документальнім матеріалі, певне можливо буде виповнити на основі усього зібраного матеріалу, на основі попередніх аналітичних і деталічних студій“ (стор. 1).